

Εισαγωγή

Το έτος 1867 πιθανόν να αποτελεί έναν σταθμό πιο ενδιαφέροντα στην ιστορία της σύγχρονης Ελλάδος από την σημασία που του έχει αποδοθή. Ο βασιλεύς Γεώργιος Α΄ διέτρεχε το τέταρτο έτος της βασιλείας του στην Ελλάδα. Ήταν 22 ετών. Τα πρώτα χρόνια δεν ήταν εύκολα: μετά την δραματική έξωση του Όθωνος, ο νέος βασιλεύς έπρεπε, ήδη από την πρώτη φάση της βασιλείας του, με πυγμή να στερεώσει τον βασιλικό θεσμό στην Ελλάδα, εν μέσω πολιτικής αστάθειας και έντονων κομματικών αντιπαραθέσεων, οικονομικής δυσπραγίας, σε μια χώρα που δεν χαρακτηριζόταν ως ευνομούμενη. Κυρίως, επεδίωκε την εμπέδωση της βασιλείας όπως αυτή εννοείτο στις άλλες ευρωπαϊκές πρωτεύουσες, δημιουργώντας, συγχρόνως, σταθερούς κοινοβουλευτικούς θεσμούς σύγχρονου κράτους.

Ο βασιλεύς υπεδείκνυε σε επιστολή του τον Ιούλιο 1867 στον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο:

το μικρόν Βασίλειον της Ελλάδος δεν χείρει εν Ευρώπη την υπόληψην εκείνην ην έπρεπε ν' απολαύη λαός απαιτών να αντιπροσωπεύη εν τη

ανατολή το στοιχείο του πολιτισμού.... Τα τελευταία επεισόδια των ληστών, η μη πληρωμή των εξωτερικών χρεών, οι εσωτερικοί διαιρέσεις, η έλλειψις οδών, μονίμου Κυβερνήσεως, η κατάσταση αυτή των άρτι προσαρτηθεισών Ιονίων νήσων.... Ευτυχήσας να γνωρίσω εγγύτερον τον ελληνικόν λαόν, τρέφω τας χρηστοτέρας περί του μέλλοντος αυτού ελπίδας. Την πεποίθησιν ταύτην ανάγκη να μεταδώσω εις τας Κυβερνήσεις των Μεγάλων Δυνάμεων... Αλλά πρέπει και η εσωτερική κατάσταση του τόπου να έλθη εις ενίσχυσιν των λόγων μου, πρέπει αντί απαγωγών εις Πάτρας, δολοφονιών εις Ζάκυνθον, ληστειών εις την μεθόριον γραμμήν, γοργυσμών εν Κερκύρα, αμείλικτων κομματικών διαιρέσεων, να μοι αναγγέλλονται θρίαμβοι... Πρέπει σήμερα τουλάχιστον.... την παραμονήν κρισιμοτάτων περιστάσεων να παριστώμεν εις την Ευρώπην άλλη εικόνα ή την ειδεχθή εκείνην ην μετά τόσης λύπης σκιαγράφησα....¹

Αυτήν την εικόνα ανέδιδε η Ελλάς στο εξωτερικό.

1. Επιστολές, αρ. 18, 10/23 Ιουλίου 1867, από το Κωνσταντίνος Αιλιανός, *Ανέκδοτες επιστολές του 1867, Άγνωστη Αλληλογραφία του βασιλέως Γεωργίου Α΄ προς τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο*, Εκδόσεις Ευρασία, 2016 (στο εξής, Επιστολές).

(Οι ημερομηνίες αναφέρονται όπως στο πρωτότυπο. Σε μερικές περιπτώσεις, προς διευκόλυνση προστίθεται εντός αγκυλών η ημερομηνία του άλλου ημερολογίου.)

Ο βασιλεύς ήθελε να την ανασκευάσει. Ήθελε να δημιουργήσει μια σύγχρονη Ελλάδα!

Ο σχηματισμός τον Δεκέμβριο του 1866 της κυβερνήσεως Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου, ανδρός, γενικώς, ψύχραιμου και ηπίου χαρακτήρος, με ευρεία κοινοβουλευτική στήριξη,² πρωτόγνωρη στα πολιτικά πράγματα της χώρας, και η παραμονή της στην εξουσία μέχρι τον Δεκέμβριο 1867, τόσο ώστε να αποκαλείται το «Μέγα Υπουργείον», αποτελούσε μια ευόωνη εξέλιξη. Εν τούτοις, είχε να αντιμετωπίσει πολλές προκλήσεις. Πέραν των έντονων εσωτερικών και οικονομικών προβλημάτων, ο νέος πρωθυπουργός είχε να διαχειρισθή την έκρηξη, τον Αύγουστο του 1866, της Κρητικής Επανάστασεως και συναρτώμενα κρίσιμα ερωτήματα της εξωτερικής πολιτικής, όπως η Ελληνο-Σερβική συνθήκη, η στήριξη κινημάτων στις αλύτρωτες οθωμανικές επαρχίες, ο εξοπλισμός των ελληνικών ενόπλων δυνάμεων, από ένα κράτος στο χείλος της πτωχεύσεως.

Η έρευνα των αρχειακών πηγών, ασφαλώς, μπορεί να κρύβει ευτυχείς εκπλήξεις. Έτσι, η σύμπτωση δύο εκδόσεων, το 2016, με εν μέρει επικαλυπτόμενο αντικείμενο, δίδει την δυνατότητα διασταυρώσεως και συγκρίσεως των στοιχείων, τα οποία αναφέρονται στα κρίσιμα ζητήματα, εξωτερικής, κυρίως, πολιτικής που

2. Υπερεψηφίσθη στην Βουλή από 97 βουλευτές, έναντι 52 κατά. Διετήρησε την πλειοψηφία μέχρι τέλους της θητείας της κυβερνήσεως, τον Δεκέμβριο 1867.

απασχολούσαν την κυβέρνηση και ολόκληρη την χώρα, αλλά και τον ελληνισμό πέραν των περιορισμένων ορίων του κράτους. Αυτή ακριβώς η δυνατότητα παρουσιάζεται σε δύο αρχειακές εκδόσεις: την αποδελτίωση και δημοσίευση από τον επίτιμο Λυκειάρχη Παναγιώτη Ξ. Νικολακόπουλο του «*Ημερολογίου του υπουργού Χαράλαμπου Χριστόπουλου (26.12.1866 – 11.7.1867)*»³ και το έργο του υπογράφοντος με τίτλο *Ανέκδοτες επιστολές του 1867, Αγνωστη Αλληλογραφία του Βασιλέως Γεωργίου Α΄ προς τον πρωθυπουργό Αλέξανδρο Κουμουνδούρο (22.4/4.5.1867 – 17.2/1.3.1868)*.⁴ Τα δύο αυτά έργα επικαλύπτονται στην βραχεία αλλά σημαντική περίοδο από 22.4/4.5.1867 μέχρι 11/23.7.1867. Η αλληλογραφία δε του βασιλέως καλύπτει και τον Δεκέμβριο, όταν με την επιστολή του από 16/28.12.1867, αποδέχεται την παραίτηση του Αλεξάνδρου Κουμουνδούρου.

Γενικώς, πρέπει να αναγνωρισθή ότι μέχρι στιγμής υπάρχει ένα κενό στην εμπειριστατωμένη μελέτη της περιόδου αυτής της βασιλείας του Γεωργίου Α΄, μέχρι

3. Παναγιώτης Ξ. Νικολακόπουλος, *Το Ημερολόγιο του υπουργού Χαράλαμπου Χριστόπουλου, από 26.12.1866 μέχρι 11.7.1867*, έκδοση Δημόσιας Ιστορικής Βιβλιοθήκης Ανδριτσαινής, Αθήνα 2016 (στο εξής *Ημερολόγιο*). Ας σημειωθή ότι η γραφή του υπουργού δεν είναι πάντα καταληπτή και σε ορισμένα σημεία η «αποκροπτογράφηση» του κειμένου δεν είναι πάντα ορθή.

4. Αιλιανός, *Ανέκδοτες επιστολές του 1867, ό.π.* Ας σημειωθή ότι ο βασιλεύς υπαγόρευε τα κείμενά του στα γαλλικά και ο γραμματέύς του, Ιωάννης Περόγλου, τα μετέφραζε στα ελληνικά. Πολλές επιστολές/τηλεγραφήματα έχουν καταγραφή στα γαλλικά.

το 1875. Έτσι, η χρονική σύμπτωση των δύο αρχειακών πηγών παρέχει πρόσφορο υλικό προς ανάλυση.

Το εγχείρημα συγκρίσεως του Ημερολογίου με την αλληλογραφία του βασιλέως με τον πρωθυπουργό δεν αποτελεί προσπάθεια εκ νέου συγγραφής των επεισοδίων της εξωτερικής πολιτικής της Ελλάδος, στα οποία αναφέρεται η υπό εξέταση περίοδος. Αποβλέπει πρωτίστως στο να προβληθούν τα παρασκήνια, είτε τα κυβερνητικά, είτε τα διεθνή, και να εκτιμηθούν προσφύτερα οι συνθήκες ασκήσεως της εξωτερικής πολιτικής της χώρας, συνθήκες που δεν είναι πάντα ευνόητες. Παραλλήλως, συμβάλλει στην ανάγνωση της προσωπικότητας του κάθε πρωταγωνιστού.

Ο Χαράλαμπος Χριστόπουλος κατήγετο από την Ανδρίτσαινα, της επαρχίας Φαναρίου. Ήταν πολιτικός χαμηλών τόνων αλλά δυναμικός, αυστηρός και απαιτητικός, όπως δείχνει το συνολικό πολιτικό του έργο. Το Ημερολόγιό του, που τηρούσε προς ιδίαν χρήσιν, είναι χρονικά περιορισμένο. Εκτείνεται σε διάρκεια μόνον επτά μηνών, κατά την περίοδο της –έκτης υπουργικής– θητείας του ως υπουργού, τότε, Εκκλησιαστικών και Δημοσίας Εκπαιδεύσεως (1866-1867) στην κυβέρνηση του Αλέξ. Κουμουνδούρου.⁵ Είχε κα-

5. Ο Χαρ. Χριστόπουλος (εκτιμάται ότι) γεννήθηκε το 1809. Ήταν ανιψιός του Κων. Νικολόπουλου, δωρητού των βιβλίων της Βιβλιοθήκης Ανδριτσαίνης. Έζησε με τον θείο του στο Παρίσι από το 1839 μέχρι το 1843. Εξελέγη πρώτη φορά βουλευτής Ολυμπίας/Φαναρίου το 1855. Εθήτευσε πολλές φορές ως υπουργός: 1855-1857, ως Εκπαιδεύσεως και Εκκλησιαστικών στην κυβ. Δημ.

ταγραφή ήδη από πολλών ετών, από τον διατελέσαντα διευθυντή της Δημόσιας Νικολοπούλειου Βιβλιοθήκης Ανδριτσαίνης, Αγησίλαο Τσέλαλη, ο οποίος είχε επισημάνει την σημασία του. Δυστυχώς, η σπουδαία αυτή προσπάθεια δεν ολοκληρώθηκε με την δημοσίευσή της, λόγω του θανάτου του Τσέλαλη. Αποσπάσματα, μόνον, περιελήφθησαν στο *Μέγα Ελληνικόν Βιογραφικόν Λεξικόν των Σπ. και Κων. Βοβολίνη* (1962), στον Β' Τόμο, στο πλαίσιο των βιογραφικών σημειωμάτων των μελών της οικογενείας Χριστόπουλου.

Το Ημερολόγιο έχει ως πρώτη εγγραφή αυτήν της 26^{ης} Δεκεμβρίου 1866, δηλ. λίγες ημέρες μετά την εκ νέου υπουργοποίηση του Χαρ. Χριστόπουλου. Λήγει –με την συμπλήρωση του τετραδίου εγγραφών– την 11^η Ιουλίου 1867. Ο υπουργός δεν προβαίνει σε αναλύσεις των γεγονότων. Απλώς τα καταγράφει. Σε σπάνιες περιπτώσεις προβαίνει σε κριτική. Διερωτάται κανείς πώς και δεν ετήρησε ημερολόγιο στις άλλες θη-

Βούλγαρη, 1857-1858 Εσωτερικών, 1858-1861 Εκπαιδύσεως και Εκκλησιαστικών, 1861-1862 και πάλι υπ. Εσωτερικών στις κυβ. Αθ. Μιαούλη και Ιωάννου Κολοκοτρώνη. Τον Νοέμβριο 1865 ανέλαβε επί τριήμερο το υπ. Εξωτερικών, στην κυβ. Δημ. Βούλγαρη, Δεκ. 1866-Δεκ. 1867, Εκπαιδύσεως και Εκκλησιαστικών στην κυβ. Αλ. Κουμουνδούρου, Δεκ. 1870 μέχρι τον θάνατό του, Απρ. 1871, των Εξωτερικών στην κυβ. Αλ. Κουμουνδούρου. Για τις θητείες του ως υπουργού των Εξωτερικών βλ. Κωστή Ι. Αιλιανού, «Χαρ. Χρ. Χριστόπουλος, υπουργός Εξωτερικών, τρεις ημέρες, τέσσερις μήνες, 1865, 1870-1871», περιοδικό *Νέα Εστία*, τεύχος 1863, Σεπτέμβριος 2014.

τείες του και γιατί δεν ολοκλήρωσε αυτό που άρχισε, τουλάχιστον μέχρι την παραίτηση του Κουμουνδούρου, την 16^η Δεκεμβρίου 1867, ενώ έδειξε τέτοια επιμέλεια στην καταγραφή των γεγονότων –όχι πάντα με ακρίβεια– κατά την περίοδο που το ετήρησε.⁶ Θα κατέγραφε τα παρασκήνια της συγκρούσεως του Κουμουνδούρου με τον βασιλέα και τους πραγματικούς λόγους υποβολής της παραίτησεως του πρωθυπουργού. Πάντως, παρά την διεξοδική έρευνα στην Βιβλιοθήκη της Ανδρίτσαινας και στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος (αρχείο Γ. Κουρνούτου) δεν έχει ευρεθεί άλλο τμήμα ημερολογίου του.

Η καταγραφή δεν αποτελεί συνεχή περιγραφή των γεγονότων, στα οποία, άλλωστε, αναφέρεται περιληπτικώς. Είναι αποσπασματικό. Παρά ταύτα περιέχει ενδιαφέρουσες και λίγο γνωστές παρασκηνιακές πτυχές των πολιτικών πραγμάτων που συμπληρώνουν την εικόνα που έχουμε για τα τότε διαδραματιζόμενα. Πέραν του ουσιαστικού περιεχομένου του, οι αναφορές στο Ημερολόγιο μας αφήνουν να αντιληφθούμε τον τρόπο λειτουργίας του ολιγομελούς υπουργικού συμβουλίου (των επτά υπουργών), το οποίο συνείρχετο σχεδόν καθημερινά, όχι μόνον μία φορά ημερησίως, και όχι αναγκαστικά στην Βουλή ή στο γραφείο του

6. Κατά την εγγραφή της 5^{ης} Μαρτίου ο Χριστόπουλος αναφέρει χαρακτηριστικά «Εν τω γραφείω σύνταξις των καθυστερήσεων του ημερολογίου μου». Το συμπληρώνει δε ακόμη και όταν είναι άρρωστος.

πρωθυπουργού,⁷ και τον τρόπο με τον οποίο αντιμετωπίζοντο τα διάφορα θέματα. Στην μικρή κοινωνία της εποχής υπήρχε μια αμεσότητα, η οποία, βέβαια, δεν υπάρχει σήμερα με τα πολυπρόσωπα σχήματα.

Τα δύο κείμενα που διαθέτουμε, οι Επιστολές και το Ημερολόγιο, επεκτείνονται σε μεγαλύτερο διάστημα προ του επικαλυπτομένου (22 Απριλίου/4 Μαΐου – 11/23 Ιουλίου 1867) και μετά από αυτό. Δηλαδή, το ημερολόγιο αρχίζει την 26^η Δεκεμβρίου 1866, ενώ η αλληλογραφία του βασιλέως ολοκληρώνεται, ουσιαστικά, την 16^η Δεκεμβρίου 1867,⁸ καλύπτοντας ένα ολόκληρο έτος. Άρα μπορεί κανείς να παρακολουθήσει την παρασκηνακή εξέλιξη των ζητημάτων από και μέχρι των οριακών αυτών ημερομηνιών και να τα κατανοήσει καλύτερα.

Τα αρχεία αναφέρονται στα επίκαιρα ζητήματα που απασχολούσαν τότε την κυβέρνηση, κυρίως ζητήματα εξωτερικής πολιτικής: το Κρητικό, την αντιμετώπιση εκρηξέως επαναστατικών κινήσεων στις όμορες επαρχίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την, υπό διαπραγματεύση, συνθήκη με την Σερβία, τους εξοπλισμούς. Πέραν αυτών, μπορούν να σημειωθούν και ήσσονος σημασίας εσωτερικά θέματα που απασχολούσαν τον βασιλέα και την κυβέρνηση: το δάνειο, σε συνάρτηση με τα εξοπλιστικά προγράμματα, η καταπολέμηση της ληστείας, επεισόδια στην Κέρκυρα κ.ά.

7. Ημερολόγιο, 4.3/18.4.1867.

8. Αν και η τελευταία επιστολή αρ. 34 εγγραφή στις 17.2/1.3.1868.

Είναι ενδεικτικό της πολυσχιδούς προσωπικότητας του Χαρ. Χριστόπουλου ότι οι εγγραφές του αναφέρονται κυρίως σε εθνικά θέματα και πολύ ολιγότερο σε ζητήματα της απόλυτης αρμοδιότητός του, παιδείας και εκκλησιαστικών, παρ' όλο που η δράση του στους τομείς αυτούς υπήρξε αξιοσημείωτη.⁹ Δεν εκπλήσσει, ως εκ τούτου, ότι το 1865, στην κυβέρνηση Δημ. Βούλγαρη και σε αυτήν του Αλέξ. Κουμουνδούρου το 1870-1871, του ανετέθη το χαρτοφυλάκιο του υπουργείου των Εξωτερικών. Όπως επίσης, γίνεται αναφορά στις συχνές συνεργασίες του με τον βασιλέα Γεώργιο. Ας σημειωθεί ότι ο βασιλεύς, εν μεγάλη στολή, και η βασίλισσα ετίμησαν τον Χαράλαμπο Χριστόπουλο με την αυτοπρόσωπη παρουσία τους κατά την κηδεία του, τον Απρίλιο 1871, ως εν ενεργεία υπουργού των Εξωτερικών.¹⁰

9. Αλέξης Δημαράς, *Ιστορία της Νεοελληνικής Εκπαίδευσης*, Μεταίχμιο, 2013, σ. 18, 28, 34, 37, 47.

10. Αιλιανός, «Χαρ. Χριστόπουλος...», σ. 142-144.